

ՄԱՂԱՔԻԱ ՎՍՐԴԱՊԵՏ ՕՐՄԱՆՅԱՆ\*

## ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԻՆ

(Արտասանյալ ի լսարանի Կրթասիրաց ընկերության  
ի Սկյուտար ի 26 մայիսի 1879)

Տյարք և տիրումիք.

Երբ Կրթասիրաց ընկերության գործադիր ժողովույն հրավերը պատվեց զիս՝ այս երեկո բանախոսելու առաջարկությամբ, ազատ թողված էր բանախոսության նյութը. այլ բնական հարկ մը կայր իմ վրաս, այն է ազգային նյութը մը վրա ճառել ազգասիրաց գումարման առջև: Մակայն ընդարձակ է ազգային նյութոց ասպարեզը և հոն ամենայն ոք միշտ նորանոր կետեր կգտնա. այսչափ ատենաբանք ազգային նյութերու վրա կխոսին առանց իրարու զրուցածը կրկնելու: Զեր Ընկերության անունը, տյա՛րք, որ այս գրական հանդիսից հաստատության և հառաջադիմության հետամուտ եղև և է, իմ մտացս դիմացս ելավ. կրթասեր հրավիրակքն, կրթասեր ընկերքն, կրթասեր ստուգիվ և ունկնդիրքս, մանավանդ թե լռեմ բովանդակ իսկ բնակիչք երրակի թաղից հնո Ոսկեքաղաքիս, ուր է հայության կեդրոններն մին, ոչ թե թվովն միայն այլ և ըղձյուքն և ջանյուք: Բայց ի՞նչ է գոր կրթել կսիրեք կրթասերքդ, ոչ ապաքե՛ն հայն. վասն զի ազգային է հաստատությունը և ազգայինն նպատակդ:

Այս նպատակին հետևությունն է լավ ճանչնալ առարկայն գոր կրթել կսիրեք. իսկ առարկայն գոր պիտի կրթեք՝ մարմին մի է բարոյական, ազգ մը, որ յուր գոյու-

թյունը գիտե արտաքին պարագայից հարաբարության մեջ. իսկ յուր էությունն հոգեկան հատկությանց հարաբերությանցը վրա հաստատյալ է: Դուք որ ձեր ազգը, հայությունը, կրթել կսիրեք, սույն հայության ինչ ըլլալը պետք է որ լավ գիտնայք և խորունկ իմաստասիրեք, ուստի և ի՞նչ ուրիշ նյութ կրնայք ունենալ ձեր զննությանց՝ եթե ոչ հայության հոգին, որ է ամենայն հայոց հոգեկան հարաբերությանց բովանդակությունը: Ահա, ունկնդի՛րք իմ սիրելիք, ինչ մտածմունքով որոշեցի սույն նյութին վրա ճառել այսօր, կարծելով այսու ոչ թե իմ ներքին քաղձանացս հագուրդ միայն տալ, այլև ճշտիվ այդ լսարանիս հաստատության և նպատակին համապատասխանել, և անոր սահմաններուն մեջ մնալ: Այլ որովհետև հայության հոգվույն վրա խոսելն՝ կրնա մեզ նաև իմաստասիրական և քաղաքագիտական խնդրոց խորերը առաջնորդել՝ գործնական խնդիրները մոռցնելով, կուգեմ այժմեմ հայտնապես զեկուցանել թե տեսական խնդրոց ասպարեզը օտար է բոլորովին իմ նպատակես, և պիտի աշխատիմ գործնական և գործադրական խնդրովք զբաղեցուցանել ձեր ունկնդրությունը: Անցավ այն ժամանակը, երբ մեծ ինչ կկարծվեր վերացյալ խնդրովք միտքերը հոգնեցնել և աճիմանալի ճշմարտությանց մեկնությանմբ ճողոմարանել. այսօր գործո ժամանակ է, և ատենաբանքս իսկ այդ հարկին պետք է հպատակիմք:

\* Կոստանդնուպոլիս, տպագրություն Պ. Զիրիշեյան, 1879 թ.:

Եթե բարոյական մարմնը մը հոգին յոր անհատից ընդհանուր եղած հոգեկան հատկությունն է, հարաբերությանց բովանդակությունն է, որենմ հայտնական ալ հոգին ամեն հայ անհատի սեփական հոգեկան հատկությանց, և հայ անհատներու իրարու հետ հարաբերությանց բովանդակությունն է: Թեպետ և այդ հատկությունը և այդ հարաբերությունը մասնավոր դեպքեր և մասնավոր գործեր են, բայց անոնցմե ընդհանուր բարոյական օրենք մը հառաջ կուգա, ինչպես մասնավոր բնական դեպքերն և երևույթներն՝ ընդհանուր բնական օրենք մը կհետևորդեն բնագիտության իմաստունները: Այդ օրինաց հետևելով բնագիտության մասն բարոյագիտություն մը ի լույս եկած է, և ինչպես բնագիտությունը յոր օրենքը և յոր իմաստասերները ունի, առանկ ալ բարոյագիտության օրենք և իմաստասերը կան: Բայց բարոյագիտությունը առհասարակ մարդկության վրա կխոսի, շատ կընդհանրացնե յոր սկզբունքը՝ զննությունը և օրենքը, որպեսզի կարենա ի մի միացնել և լծորդել ամեն մարդիկ, նախաշրջեղեղյանը և պծմյանը, հնաշխարհիկը և նորաշխարհիկը, գաղագայորը և կիսավայրենին, հրեայն և հեղյենը, հայը և ոչ հայը: Մեք այդչափ ընդհանրության պետք չունինք: մարդկային սեռին ալնչափ ցեղերեն մեկ հատը միայն առարկա կուզենք ընել մեր զննությանց, որ տեսակ մը ազգագիտություն կըրնա կազմել, կամ ճիշտ ևս հայագիտություն, եթե գիտնականաց խիղճը կներե այսպիսի զննությանց գիտության անուն տալ: Բայց ինչո՞ւ չներե, ցորչափ մեր այդ զննությունը ալ գործերու վրա կհիմնվին, սկզբունքներով կիմաստասիրվին և օրենքներու հաստատության կառաջնորդեն:

Դեպքերը և գործերը, որք կարծես թե մեր բարոյական և ազգային մտավորական աշխարհին երևութներեն են, ևս բոլորովին իսկ մեկ կողմ կթողում. հայտնի կենթադրում բոլոր իմ ունկնդրածս մեր ազգային պատմության հիշատակները, և մեր ներկա ազգային դրից պարագայները: Ասոնք են մեր գիտության իմունքն:

Եվ որպեսզի ընդ վաշտապարծ չկարծվիմ, շատով կուզեմ հավելուլ թե ո՛չ այստեղ և այնտեղ մեք առաջին անգամ այդ իմունքն պա հաստատուլ բարոյական իմաստասիրությունը պիտի կատարենք. և ո՛չ թե մեք անճանոթ գիտության մը անճանոթ օրենքները գաղտնության խորերեն ի լույս պիտի հանենք. և ոչ իսկ ի լուր աշխարհի անլուր բաներ պիտի խոսինք: Ամեն հայ անհատ, որ քիչ-շատ յոր ազգին պատմության տեղակ է, որ քիչ-շատ յոր աշխիւն ներքն հանդիպած ազգային գործոց վրա կխորհրդա-

ծե, մեկեն կսկսի անոնց հարաբերությունեն Բեռնություն մը հանել, և իսկույն իսկ վրձնել թե հայն այսպես կամ այնպես է, և նույն ժամուն բերման համեմատ՝ կամ երկնաշափ բարձրացնել զայն և կամ ինչվան անդնոց խորերը իջեցնել: Այսպիսիներեն շատեր իրենց գաղափարը ման գրով և հրատարակությամբ ամենուն ծանոթացնելու աշխատած են:

Այս տեսակ խոսից և գրությանց վրա ընդհանուր ակնարկ մը նետելով կտեսնամք, որ անոնք որ հայը կգովեն, ավելի բանաստեղծական արդյանց վրա կհիմնեն իրենց խոսքերը. և իրենց մտաց աշխույժը շարժողը՝ ավելի Եդեմական դրախտն է, Մասաց սարը, Նոյան աղավմին, պալատ երկինքն, դաշտաց բուրմունք, դյուցազնական վեպը, Գողթնյան պուեստ, Եփրատու ափունք, Երասխա հորձանք և այլ սույն-պիսիք. քանթե բուն բարոյական արդյանց պարծանք: Մանավանդ թե նոքա որ այս վերջին դիտակետեն ներքև կխոսին կամ կգրեն, ո՛րչափ տարբեր ո՞ն կգործածեն, ո՛րչափ վայեր կկարդան, ո՛րչափ ողբեր, ո՛րչափ ստգտանք, ո՛րչափ ամբաստանությունը: Նոր խորենացիներ և Լաստիվերտցիներ, իրենց աղիողորմ հեկեկանոք ամենուն ականջը կլեցնեն:

Զանազանություն մըն ալ դիտած են, և կուզեմ զայն ևս ձեզի հաղորդել: Որք հայուն վրա կխոսին, իրենք ալ հայ ըլլալով, թեպետև հայուն անձնական կարողությանց և կատարելությանց ալ պարտուպատշաճ գովեստը ընծայեն, թեպետև լիաբերան վկայեն յոր մտաց ընդարձակությունը, բնական աշխույժը, գործունյա բնավորությունը, մարդասեր վարմունքը, և այլ անհեկ ձիրքերը, մեկեն կհավելուն թե ավա՛ղ որ մերազգիք չեն գիտեր այս գեղեցիկ հատկություններեն արժանավոր արդյունքն քաղել, և այդչափ երջանկության հասնելու կարողություն ունենալով՝ հանդերձ՝ դժբախտ են իրենց իսկ հանցանքով, ո՛չ միություն ունին, ո՛չ չափավորություն, ո՛չ արիություն, ո՛չ հարաստություն: Ի՞նչ բախտեր, կըսեն, չանցան մերայնոց ձեռքը. ի՞նչ պալատ ժամանակներ չունեցանք մեք պատմությանց մեջ. այլ վա՛ղ մեզի որ մեք մեր ձեռքը զմեզ կործանեցինք. մատնիչներ մեր մեջեն իսկ ելան, անձնասերք ազգը ընդունեցին, և անմիաբանությունը իրեն ներքին ույժը փտեցուց: Ասոնց համար Մեհրուժան Մթորումին, Վասակ Սյունին, Վեստ Սարգիսն և նմանիք՝ հայության հրեշներ չեն, վասն զի մատնությունը և անմիաբանությունը կարծես թե հայ հոգվույն բնական կընեն: Միթե սովորական

իսկ եղած չէ՞ մեր խոսից մեջ կրկնել թե հայ ըսել ամսիաբան ըսել է. թե հայոց մեջ ամենայն ոք ստաջին ըլլալ կուզե, իսկ երկրորդը և ոչ ոք. թե հայք ամեն դժվարությունեն կվհատին. թե հայք սկսիլ գիտեն, բայց պահպանել և հառաջ տանիլ չեն գիտնը:

Եթե այդ ամեն բացատրությունը ստույգ էին, և եթե իրականությունն ալ այդ էր, պետք էր ուրեմն որ ցավով արտի և արտաավալից աչոք խոստովանեինք եթե հայության հոգին ընտիր բան մը չէ, և բնական ընթացքով ալ այդ հոգիեն աղեկ բան մը սպասելու չենք. և որովհետև այդ հոգին է որ մեզի պիտի առաջնորդե, որով պիտի գործենք, ուստի պիտի օգտինք, չուզելով իսկ պետք էր որ գլուխնս ծռեինք ուղի բարոյական հարկին ներքև, որ բնական հարկին պես գորավոր է, և, բերանս իսկ առաջ չերթար ըսել, պետք էր որ ընդունեինք թե հայքս աղեկ ապագա մը չունինք:

Ստույգ եմ թե ձեզմե ոչ ոք իմ բերնեւ աշխարհի խոսքեր լսել կապաւն. և թե այս վարկենիս մեջ շփոթ գաղափարներ ձեր միտքն ալ գրաված են: Հետևությունը ընդունիլ կոծկամակիք, և հայտնապես ըսեմ, թե կոծկամակիմ և ես. իսկ նախընթացները ժխտել չեք համարձակիր բոլորովին, վասն զի դուք ալ թերևս ստեպ-ստեպ կըրկնած եք այն ստգտանքները, զորս մեծ ինչ ընել կարծելով կհեղհեղեն շատեր: Իսկ ես ճշտիվ աչո կետր պարզելու համար հայության հոգվույն վրա ճառել որոշեցի ձեռն առջև: Հայության հոգվույն մեկ մասը մեր յուրաքանչյուրի ներսն է, և մեզմե շատերուն հոգին ինչ կերպ է, այն է հայոց մեծամասնության հոգին, և հայության հոգին ալ հայոց մեծամասնության հոգին է: Կըզգայք դուք ձեր ներսը այնպիսի հոգի մը ունկից բոլորովին մերժված ըլլան միաբանությունը, չափավորությունը, արիությունը և հարատևությունը: Ուրեմն եթե դուք այսպիսի հոգի մը չեք զգար, և կարծեմ թե այս կետիս մեջ ոչ ոք կըլլա իմ խոսքս ստել, ինչո՞ւ կփութայք ձեր ազգայնոց ընդհանրության հոգին ամբաստանել: Ինչո՞ւ, հայե՞ր և հայոհիներ, ինքզինքնիդ իբր բացառություն ենթադրելով, հոծարական եք ընդհանրությունը մեղադրել: Եթե իմ կարծիքս կ'ուզեք լսել, ես պիտի պաշտպանեմ իմ ազգս. իմ կարծեացս համեմատ հայության հոգին անանկ անպիտան չէ ինչպես ոմանք կը կարծեն. ես ավելի մեծ գաղափար մը ունիմ իմ ազգիս վրա. և երջանիկ կսեպեի ինքզինքս եթե կարենայի իմ կարծիքս ընդհանրացնել, և անոնց որ ավելի խիստ են հայության հոգին դատելու մեջ:

Թե ոչ համոզողությունը, գոնե բարեմիտ ընդունելությունը շարժել:

Հոս ներկի ինձ բանի մը խոսքով զարտություն մը ընել, ի պատասխանի այն քննադատին որ զիս քիչ ազգասեր գտալ երբ ուրիշ լսարանի մը մեջ խոսած ատենս հայուն անցյալը համետ գունեթով նկարեցի: Այն քննադատը, որ ոչ և իցե, օտարագոյի հեղինակաց կարծիքներուն կրկնող մը և հայուն անցելույն վրա հարեանցի ակնարկ նետող մը դատեց զիս: Ես լռեցի, վասն զի իմ բերանս չէր կրնար անձիս համար վկայել. սակայն ավել մեծ պատճառ մըն ալ կայր իմ լռությանս. ես եղելույն վրա կխոսեի, իմ քննադատս կալությանց վրա կխոսեի, իմ քննադատս թե սեի, թե չէրալ, մա կպատասխաներ թե կրնար ըլլալ. և այսպես ճշդիվ խոսելով, մա հավետ իմ խոսքս հաստատած կըլլար ի մասին եղելության, բան թե ժխտած: Ապա թե ոչ ուր կարողության և անհատական ձրից խնդիր ըլլա, կարծեմ թե պարտուպաշտած մեծարանաց պարտքս վճարած եմ հիշյալ բանախոսությանս մեջ, և այս ալ ներքին և խորին համոզմանս հետևությունն է, ուստի վարչալ և որով վառյալ այսօր ալ հայության հոգվույն վրա խոսելով, կհամարձակիմ հաստատել թե իզուր կամբաստանվի մա իբրև գուրկ ի միաբանությունեն, ի չափավորությունեն, հարիությունեն և ի հարատևությունեն:

Ի՞նչ ըսեմ ուրեմն գործոց և դիպաց դեմ. վասն զի ես ալ գիտեմ թե իմ դիմացս պիտի դրվին շատ մը գործեր և շատ մը դեպքեր, որոս անկեղծաբար խոսելով՝ հայությունը յուր վրա ո՛չ գովեստ կրնա հրավիրել և ո՛չ համակրություն. մանավանդ ըսեմ, առիթ ալ կուտա որ յուր վրա բարդվին այն տեղեղ ամբաստանությունները զորս ի վեր անդր հիշատակեցի: Գործերը և դեպքերը միշտ ծանոթ կենթադրեմ իմ ունկնդրացս, որով ավելորդ կըլլա մանրամասնություններ հառաջ բերել, որոնք սակավաթիվ ալ չեն. մանավանդ Արշակունյաց և Բագրատունյաց ժամանակ, և պարսից և հագարացից տիրապետության ներքև: Ո՛վ չարտավեր կարդալով որ հայ ձեռքեր հայոց թագր օտարին կհանձնեն, և հայ նախարարք Արտաշիր մը և Գագիկ մը արքունի գահեն իջեցնելով պարսից և հունաց ձեռքը գերի կմատնեն: Ապաքեն եպրեմի հանցանք և անարգության պատճառք. որք և չեն դարձրի երբեք սուտ մը ըլլալ այն ազգին և այն աշխարհին որուն մեջ այդպիսի աններելի ոճիրք գործվեցան: Սակայն կխնդրեի, որ փոս կենար հետևությունը, և ալ ավելի առջև չանցներ, և ոչ իսկ փաստ մը ըլլար ըսելու. տեսե՛ք հայության հոգին. տեսե՛ք հայ

հոգվույն արդյունքն. տեսե՛ք թե ինչ են հայերը: Այդ հետևությունն կարի իսկ խիստ է, և գործ մը ինչչափ ալ ծանր ըլլա չքավեր ընդհանրության մը կերպը և հոգին կազմել: Այս ըսելով կհիմնեն խոսքս ազգաց պատմության վրա, և ի ներկայիս իսկ զանազան ազգաց և պետության մեջ համդիպած դեպքերուն վրա:

Գեշ և տգեղ գործեր մեր առջև կդնեն հայոց պատմությունը, անմիաբանության արդյունք եղող կերպ-կերպ արկածներ մեր հայրենիաց վրա հասան, արդի ժամանակաց մեջ ալ կրնամք զանազան գործեր և պատահումներ առջև բերել, որոց վրա տըխրելու և ամչնալու տեղի ունիմք:

Ի՞նչ ուրեմն. միթե հայոց պատմությունն է միայն որ այդպիսի թուխ կետեր կպարունակեն. միթե հայերն են միայն որ այդպիսի հանցանաց պարտավոր գտնված են երկրիս վրա. կամ թե ներկա ժամանակաց մեջ ալ հայերն զատ ուրիշներ չկա՞ն որ հավասարապես նույն տեսակ ամբաստանությանց կրնան ենթարկվի: Պատմությանց փոքրիշատե տեղյակ լինելով, ելրոպացի ազգաց մեջ փոքրիշատե բնակելով և ճանապարհորդելով, և ժամանակակից դիպաց և տեղեկությանց զբաղելով, կրնամ համարձակ խոսիլ և հաստատել թե գրեթե պատմություն չկա որ յուր անվան անարգանք ատթող գործեր չունենա. պետություն չկա որ զղձալու ատիթ եղող պատահարներ չողբա. և հիմակ ալ ամեն տեղ և ամեն կողմ հակառակությունք կտիրեն և ընդդիմությունք կթագավորեն: Ամենն ավելի գորավոր և իմաստուն և խոհեմ կարծված ազգաց մեջ այնպիսի բաժանումք և հերձվածք կտիրեն, որք ինչվան ազգին և պետության հիմանց հաստատությունը կվրտանգեն: Աշվմիս գոց բռնելով՝ սնապարծ կրնամք ըլլալ, վասն զի մեր արդյունք չափազանց աղել կերևին մեզի. բայց նույնպես ալ աշվմիս գոցելով ի գուր ամբաստանող կըլլամք, վասն զի թերությունք չափազանց մեծ կսկսին երևիլ մեր աչքին: Այդ կետին վրա երկար խոսելով բուն նպատակես կհետանամ և երբ հայության հոգին կուզեն իմացնել և ըստ կարի պաշտպանել, հանկարծ ինքզինքս ընդհանուր պատմությունը իմաստասիրելու վրա կգտնեմ: Ինչ որ բախտատության ուժը ինձ կթելադրե, հասարակ պետք է ըլլա ևս ձեզ՝ որք գուրկ չեք պատմական և լրագրական ծանոթություններ: Որոց որ գայթակղելով կնային մեր միջնադարյան ժամանակաց անտեղությանց վրա, հիշեցուցե՛ք անգամ մը ելրոպական լատին և գերմանացի ազգաց միջին դարերու պատմությունը. ինչպե՞ս օտարաց ձեռն տալով սեփական թա-

գավորություննին կտապալեին. ինչպե՞ս տեսակ-տեսակ բռնությանց ջատագով կկանգնեին. ինչպե՞ս ամեն ազգ ի ծվենս պատառյալ հարյուրավոր և հազարավոր իշխանությանց կբաժնվեր. ինչպե՞ս համագի և համարյուն եղբարք իրերաց արյամբ սրակյալ ի խնջույս կբազմեին. ինչպե՞ս ժողովուրդ բռնավորաց հաճոյից խաղալիք էր և գերի. ինչպե՞ս ամենն ազնիվ զգացմունք տեղի կուտային մոլի և մոլեռանդն կրից, և ամենն անճոռնի: անպիտան գաղափարներ ուղղություն և արդարություն կսեպվեին:

Սակայն ես հայության հոգվույն ջատագովության համար, ունիմ ևս ստալել գորավոր փաստ մը, որուն վրա կհրավիրեն ամենն ավելի անաչառ քննչաց նկատողությունը: Ազգ մը որ կա, և կա ոչ իբր պատմական հիշատակ, այլ իբր կենդանի և քաղաքական կենոք ճոխացյալ ազգ մը, յուր ադ կացության համար երկու պատճառաց միայն պարտավոր կրնա համարվիլ. կամ արտաքին հաջողությանց կամ ներքին հատկությանց: Արտաքին հաջողությունք են իշխանություն, գորություն, տերություն, պաշտպանություն, հարստություն. իսկ ներքին հատկությունք են արիություն, հարատևություն, չափավորություն և միաբանություն: Այս երկու ճամբեն ուրիշ միջոց մը գտնալ անհնար է. կամ գտնվածը այս երկուքին կվերածվի, և կամ այս երկուքին ընկերակցությամբ կբաղկանա:

Այսօր հայը կա, և քաղաքական ազգի մը սեփական կատարելությունները կցուցնեն: Այս իրական բան մըն է և ստույգ, ինչպես և ստույգ է որ արտաքին հաջողությամբ չէ որ մեք կրցած ենք այդ գոյությունը պահպանել, որ ինչչափ ալ ստորին և դժվարին ըլլա, տակալին յուր մեջ բավական բան մըն է, շատերուն նախանձելի և առհասարակ ամենուն համար հուսացուցիչ: Եթե արտաքին հաջողությամբ չէ,—վասն զի ո՞ր են հայոց տերությունը, իշխանությունը, գորությունը, պաշտպանությունը և հարստությունը.—հարկ անհրաժեշտ է խոստովանիլ թե հայոց ներքին արդյունքն և արժանիքն են որ զինքը ազատեցին համայնաշինչ ձախորդությանց օվկիանին ալիքներեն, և ամենածախ թշվառությանց զազանին ճանկերեն, և այդ ներքին արդյունք ալ յուր հոգվույն հատկությունք են. և ճշտիվ այն հատկությունք որոց գմեզ գուրկ դատեցին և կդատեն որք դեպք և օրենք իրարու կխառնակեն, և մասնավոր գործերն ընդհանուր հոգվույն պատկեր մը կուզեն ստեղծել: Ուրիշ ատթի մեջ ալ հայույն անցյալը քննեցի, և յուր պատմության վրա իմաստասիրելով հետև-

ցուցի եթե անհատական կատարելությանը նշանակ սի է հայության այժմյան դիրքը. և եթե եսք, ինչ որ եսք միայն այդ պատճառին համար որ յուրաքանչյուր հայ անհատ՝ լիովին ունեցավ այն իղձերը և զգացումները և ձիրքերը և կարողությունները՝ որովք յուրաքանչյուր ազգի բնական կյանքը կապահովվի: Ինչ որ այն առթին մեջ այսպիսի շրջաբանությամբ բացատրել պարտավորյալ էի, այսօր ավելի համառոտությամբ կանվանեմ զայն հայության հոգին:

Բավական զննությանը մեջ մտանք, որով և կրցանք քանի մը նախադասություններ հաստատել հայության հոգվույն կերպարանին և յուր գործոց և յուր արժանաց վրա. սակայն դեռ մթին մնաց զանազան ծայրից իրարու համաձայնության կերպը և մեկնությունը, որպեսզի բնագնդին հետախույզը գտնա յուր մտաց հագուրդը, և անդատին հարմատի անդ ճանչնա թե՛ բարի և թե՛ չար գործոց ծագումը, կատարելությանը սկզբնապատճառը և թերությանը շարժառիթը:

Մարդկային ընկերությունը առհասարակ, որով անվամբ և կոչվին, ազգ կամ տերություն կամ եկեղեցի կամ աշխարհ, անհատից գումարումն են. և յուրաքանչյուր ընկերության հոգին անհատից մեծամասնության հոգվույն արտադրյալն է: Կան անհատք որք հասարակաբար սոմամբ անձնական հատկություններ և կատարելություններն գուրկ են, կամ թե կատարելություններն գուրկ ալ չըլլալով այնպես աննշանակ բնավորության տեր են, որ գրեթե կոչնչանան և իբր թե զգոն երբ անձնական դիրքերնին կամ իրավունքնին կամ արդյունքնին ի յույս հանելու առիթ մը մեջտեղ կորվի: Իսկ ընդհակառակն կան ևս ընկերությունը որոց անհատք առանձնակի առյալք բավական ձիրքեր և կատարելություններ կհայտնեն, որով իրենք իրենց կը բավականանան. և որովհետև նաև անհատաբար հարգ կամ արժեք մը ունին, կը բաղձան, կձգտին և կպահանջեն իսկ որ ընդհանրության ընթացից և գործոց մեջ անհատից դիրք մը որոշվի և անձնուր գործնության ասպարեզը չփակվի: Մանավանդ որ ընկերությունը կամ ընդհանրությունը անմիջաբար անհատից միութենե չեն կազմվիր, հապա մանր և ստորակարգյալ ընկերությանց միություն են, ինչպես ազգ մը որ ցեղերն և քաղաքներն կբաղկանա, պետություն մը՝ գավառներն և նահանգներն, և եկեղեցին ալ՝ զանազան աստիճանի վիճակներն և թեմերն:

Ընկերության ամբողջությունը սովորություն է շրջանակի մը մտանցնել, որո կեդրոնն է այն բարձր իշխանությունը որ ըն-

կերությունը կմիացնե. սակայն կեդրոնեն զատ ալ շատավիղներ կան, և ասոնք ալ մասնավոր և ստորակարգյալ ընկերական շարժոց կամ մասանց օրինակներն են, որք ի կեդրոն անդ միավորյալք, սակայն ստանձնական դիրք և գործք և ասպարեզ ունենայե չեն դադիր: Այդ շրջանակի և կեդրոնի մմանությունը այնչափ սովորական էրա՞ծ է ընկերության նկատմամբ, որ նույն մմանության վրա հիմնելով անուն տրված է երկու տեսակ վարչության կամ մատակարարության՝ որովք ընկերությունը յուրաքանչյուր իրենց ներքին ընթացից և հարաբերությանց կանոնները կկարգադրեն:

Երբ կեդրոն կազմող բարձր իշխանությունը կտարածե ամենուրեք յուր ազդեցությունը և գործունեությունը՝ առանց թուլտալո մասանց և անհատից իրենց սեփական կարողությունը և ձիրքը գործածել, մասնավոր գործունեությանց առջև խրամներ և պատնեշներ կելլան, և ամենայն գործություն կաշկանդյալ կմնա, միայն կեդրոնականին թողլով խորհել և գործել և փորձել, այդ վարչության ձևը կեդրոնական կամ կեդրոնացուցիչ կըլլի: Հակառակն է, այսինքն արտակեդրոնական է, երբ թող կը տրվի որ նաև մասնավոր գործությունը կարող ըլլան իրենց գործունեության ասպարեզ մը ունենալ: Հարկ չկա իսկ հավելու որ այդ մասնավորաց գործունեությունը չեն կրնալ կեդրոնականին հակառակ կամ ներհակ ըլլալ, առանց ընկերության ամբողջության և միության վտանգ հասցնելու, և պետք է որ ամենն ալ կեդրոնին մեջ միանան:

Թե այդ երկու տեսակ վարչությանց ո՞րն արդյոք նախադասելի է, երկար վեճերու նյութ եղած է քաղաքագիտաց համար, և հավասարապես ասպացումամբ և հավանականությամբ երկու կողմերն ալ իրենց կարծիքը պաշտպանել կկարծեն, և պատճառական դեպքերն իրենց իբր փաստ առնելով երկու կարծիքներն ալ անտեղություններ և օգոմներ հառաչ կը բերեն. և արդյամբ ալ պատմությունը երկու կարծիքներուն ալ թե՛ ի նպաստ և թե՛ հակառակ փաստեր կրնա ընձեռել: Ես կըսեմ թե բնական օրենք է որ հավասարաչափ մեծության մարմին մը ավելի տոկուն է երբ զանազան մասերն ոլորած և բաղկացած է, քան թե երբ միաձուլ և միապաղաղ մարմին մը ըլլա. այդպես զանազան մանր գավազանաց խորձ մը՝ միակտուր փայտի հետ քաղդատյալ, և զանազան երկաթ թելերն պարան մը՝ միաձուլ երկաթին հետ քաղդատյալ, տրամագծի հավասարությունը ճիշդ պահելով: Ինչ որ ալ ըլլա այդ մմանության փաստը, որովք արտակեդրոնական ոճույն պաշտպանք իրենց կարծիքը կպնդեն, ես

կարծեմ թե բուն խնդիրը լուծելու հիմը հարաբերական է. այսինքն թե պետք է նայիլ ընկերության մը մասանց և անհատից կարողությանց և ձրից և զգացմանց, այսինքն է հոգվույն:

Եթե ունիս այնպիսի իմն ընկերություն՝ որո անհատք ո՛չ անհատական կատարելությունք հարուստ են, և ո՛չ անհատական իրավանց խափվ նախանձախնդիր, հարմարեցո՛ր անոնց կեդրոնացուցիչ վարչություն մը, ոչ միայն այն է անոնց հարմարը և օգտակարը, այլ կրնամ իսկ ըսել թե այն իսկ է անոնց ուզածը: Խափվ կեդրոնականությունը այնպիսյաց գորությունը կը կազմե, և զիրենք միաբանության մեջ պահելու կծառայե, մինչ մասնական և անհատական գործունեություն և իրավունք՝ մասերը կհեռացնեն, անտի անմիաբանություն, անտի լքումն, անտի իսկ ամենայն չարյաց և վնասուց աղբյուր: Այլ երբ ընկերություն մը ընդունակ է արտակեդրոնական վարչության, և մասեր և անհատներ կարող են իրենք իրենց բավականամալ ի գործ և հարդունս, այս առթի մեջ՝ հակառակը վնասուց աղբյուր է. որովհետև մասնական ձիրք և կարողությունք երբ ինքզինքնին ճնշալ և անգործ կտեսան, կսկսին կեդրոնական լուծի՞ն դեմ նշկահել բնական իմն բերմամբ, և կեդրոնին և մասանց հետ միաբանությունը կպակսի. և երբ այս կպակսի գորություն, արիություն և հարատևություն միանգամայն կանհետանան:

Մեք շատ բարձրացուցիք հայերուն անհատական կարողությանց և հատկությանց արդյունքը. գոնե այս է իմ ներքին համոզողությունս, այս է իմ մտացս դատաստանը, որով շատ դժվարին խնդրոց լուծումը կգտնաւ. և կհավելում իսկ թե շատ մտացի ազգայինք քան զիս իմաստունք, այդ կարծյացս իրավունք կու տան և զայն ընդունելի կդատեն: Քանի որ այս է իմ քննությանցս հիմը, ներեցե՛ք որ ձեր առջև առանց այլևս շրջաբանությանց մտնալու շիտկե շիտակ ըսեմ՝ թե այն թերությունք գորս հին պատմությունք և ժամանակակից հիշատակք հայության վրա կդնեն՝ իրենց արդարացումը կգտնան վերը բացատրված դրության մեջ. և հայոց անմիաբանությունք առավել

այն առիթներու մեջ նշանավոր եղան երբ հայության հոգվույն ներհակընդդեմ ո՞ն մը օտարաց դրամամբ կամ զանազան պարագայից թելադրելովն, և կամ կեդրոնական իշխանության գլխույն սխալանք կամ կամակորությանմբ Հայաստանի մեջ հաստատելու փորձեր տեսնվեցան: Արշակունի թագավորաց վերջին ժամանակներուն մեջ, սարգսաններուն և ոստիկաններուն վարչության ներքև, և: Բագրատունի թագավորաց իշխանության ատեն, այդպիսի փորձերու շրինակներ պակաս չեն: Իրավ որ ժամանակակից պատմիչք խորհրդածությանց շատ հետամուտ չեն, մանավանդ թե յուրյանց գրությունք պակասավոր են ի մասին այն պարագայից՝ որոց վրա պատմության փիլիսոփայությունը կհիմնվի. միայն մեզի արտաքին դեպքերը և դժբախտությունները և ձախորդությունները կպատմեն. իսկ յուրաքանչյուր անձին գաղտնի դիտմանց, սկզբանց, նպատակին, հատկությանց և նմանօրինակ տեղեկությանց բավական մը տաղրություն չեն ըներ. որով և մեզ կարի դժվարին կ'ըլլա ըստ արժանվույն կշռադատել եղելությունքն. և երբ կուգեմք դժպրհի գործ մը քննադատել, չեմք կարող ճշտությանմբ գտնալ թե ի՞նչ էր բուն պատճառը. ի՞նչ էր սկզբնական գործը. ի՞նչ էր յուրաքանչյուր անձին դիտումը, և թե հանցավորին քով գրգռող մը կա՞ր, կամ թե հանցավորը ի՞նչ սխալ կարծյաց մեջ կը գտնվեր: Քալ հիմեն չար գործ մը արդարացուցանել, կամ անմիաբանության չարությունը նվազեցնել, և կամ տգեղ հանցանք մը գեղերեսել: Բայց երբ կտեսնամ թե հայոց և Հայաստանի թերությանց պատճառը սխալ գրություն մի էր, ինչո՞ւ զայն հալոնապես չգրուցեմ:

Հայրենասիրությունը կպարտավորե գմեզ ողղակի թերությանց ալ մանրագնին քննությունը ընել, որպես զի երբ կտեսնամք թե անոնք հասարակ և գործողեն անկախ պատճառ մը ունին, նախ և առաջ սույն պատճառը բառամբ. և թերությունք ալ միանգամայն վերցվին:

(Ծարունակելի)